

РОЗДІЛ VII КУЛЬТУРНІ Й ДУХОВНІ ПИТАННЯ

Б.О. Опря
(м. Кам'янець-Подільський)

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ВЗАЄМИН ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА З ПАРАФІЯНАМИ НА ПОДІЛЛІ в кінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Тривалий час у радянській історіографії духовенство характеризувалося як експлуататорський клас. Відповідно формувалася точка зору, що священики лише намагалися отримати прибуток із парафіян, на що останні відповідали опором, який характеризувався як прояв класової боротьби. Здобуття Україною незалежності привело до зміни акцентів у дослідженні історії церкви. Критичні зауваження на її адресу зникають. Натомість підкреслюється активна роль духовенства в культурно-освітній та благодійній діяльності. Тим часом, відображаючи стосунки його з парафіянами лише у позитивному світлі, дослідники вдаються в іншу крайність – надмірно їх ідеалізують. Їх неможливо відобразити лише чорною або білою фарбами. Мусимо визнати, що вони значною мірою визначалися особою священика у тій чи іншій парафії. Його служба й поведінка, особливо в конфліктних ситуаціях, впливали з відносин як з місцевими державними інституціями, так і з парафіянами¹. У стосунках між віруючими та священиком у кінці ХІХ – на початку ХХ ст. нерідко спостерігалася напруженість. Метою цієї статті є з'ясування причин останньої й її прояви. Окремих сторін даної проблеми в своїх працях торкалися такі дослідники, як М.С.Грушевський, Н.Д.Полонська-Василенко, Б.Н.Миронов, Т.А.Бернштам², однак вона не отримала належного висвітлення.

Однією з причин напруженості у стосунках духовенства з парафіянами були невдоволення частини служителів церкви своїм матеріальним становищем та бажання покращити його за рахунок віруючих або держави. На думку М.С.Грушевського, з якою важко не погодитися, бажання священиків “якнайбільше взяти з церкви і парафії”, зростання їх апетитів призводило до того, що селяни все частіше відчували в цій верстві “елемент чужий і ворожий, одну з категорій визискувачів селянського поту”³.

Дворянство й міщани теж нерідко виявляли до церковнослужителів негативне та зневажливе ставлення. “Духовенство, особливо біле, втратило повагу й любов майже у всіх соціальних станів, – констатував на початку 1860-х рр. відомий автор Д.І.Ростиславов. – Окремих його представників і люблять та поважають, але в цілому стан знаходиться у зневазі”⁴.

Церковнослужителі вважали, що їх матеріальне забезпечення є незадовільним і не відповідає привілейованому становищу останніх в суспільстві й рівню освіченості, хоча в розглядуваний період у кращих парафіях священики отримували від 1200 до 2000 руб. на рік, диякони від 700 до 1000, а псаломщики від 300 до 700⁵. Для порівняння можна навести приклад заробітної плати інших верств суспільства: ординарний професор отримував – 3000 руб. на рік; доцент – 1200; середній зарібок адвоката становив від 2 до 5 тисяч руб. на рік, середня річна заробітна плата кваліфікованого робітника перевищувала 300 руб.⁶

Як бачимо доходи духовенства були пристойними, навіть у порівнянні з міською

інтелігенцією. Проте воно постійно скаржилось на своє незадовільне матеріальне забезпечення і заявляло, що йому не вистачає коштів на задоволення своїх потреб.

Про них можна скласти уявлення на основі статті одного з дописувачів “Подольских епархиальных ведомостей”. Священик повинен був кожного дня мати стакан чаю (а на цю одну статтю, за всієї економності, потрібно на рік 100 руб.); треба виписувати на 15 чи 20 рублів на рік необхідних книг та духовних журналів; потрібно пристойно одягатися як самому церковнослужителю, так і його сім’ї; утримувати будинок у належному стані; платити прислузі до 75 руб. на рік; мати коней та екіпаж й ін. До особистих потреб останнього входили витрати на освіту дітей, хоча його сини навчалися в духовних учбових закладах за рахунок казни. А коли у священика були лише дочки, то йому потрібно було дати їм хоча б мінімальну освіту, але вже за свій рахунок, що викликало в церковнослужителів велике незадоволення⁷.

Цікаву інформацію про матеріальне становище духовенства навів відомий російський історик Б.Н.Миронов. Він відзначив, що протягом 1700–1917 рр. воно не мало права займатися будь-якою підприємницькою діяльністю, володіти фабриками, заводами тощо. На його думку, обмеження прав на володіння нерухомістю було важливим фактором, що сприяв бідності парафіяльного духовенства і породжував його залежність від держави⁸. Однак, якщо останнє мало фінансову спроможність у досліджуваній період придбати собі у власність об’єкт підприємницької діяльності, в тому числі фабрику чи завод, то навряд чи можна зазначати про бідність відповідного соціального стану. А обмеження, котрі існували стосовно зайняття церковнослужителями відповідною діяльністю, були пов’язані з неможливістю ефективного поєднання обов’язків підприємця й священика. Адже передбачалося, що свій вільний час він повинен приділяти своїй пастві, здійснювати треби, відвідувати хворих та немічних, займатися благодійністю, навчанням, пропагуванням Слова Божого серед своїх парафіян. А поєднання всього вищевказаного з веденням власної підприємницької діяльності було б досить проблематичним, якщо взагалі можливим.

Як бачимо, проблема матеріального забезпечення духовенства полягала не стільки у поганому фінансуванні, скільки в завишених його потребах, прагненню наслідувати у побуті привілейовані верстви населення.

Напруженість стосунків між парафіянами і священиками інколи доходила до відкритого протистояння. Причини конфлікту, як правило, перебували в площині матеріальних інтересів. Наприклад, селяни з чотирьох сіл Вінницького повіту – Будки, Жуковець, Ярошенко та Пеньківка – вирішили купити за допомогою банку 283 дес. землі у поміщика Мерінча. Селянський банк у березні 1900 р. відмовив селянам у позиці, й покупка не відбулася. Тоді ці землі купили інші, в тому числі 80 дес. придбав за готівку священик с. Будки – Васелевський. Через це селяни почали відкрито погрожувати останньому, обзивати нецензурними словами і навіть здійснили спробу підпалити поле з хлібом, що йому належало⁹.

Траплялися випадки, коли в результаті конфлікту між парафіянами та церковнослужителем він зазнавав не лише матеріальних збитків, а й тілесних ушкоджень. Один із них стався у с. Капустяни Брацлавського повіту Подільської губернії. Тут місцеві селяни були вороже налаштовані до священика через кілька десятків рублів штрафу, які суд, за його заявою, отримав із парафіян за самовільне користування ними спірними сінокосами. 5 червня 1904 р. вони вирішили не допустити пастиря до Богослужіння, а коли той відмовився віддати ключі від церкви, побили його. За цей вчинок 14 осіб потрапили до брацлавської в’язниці¹⁰.

В звіті про стан Подільської єпархії за 1908 р. повідомлялося про випадки нападу озброєних (нерідко цілими юрбами) розбійників на будинки священиків із метою їх пограбування. Раніше, як відомо, вони не потребували ніякої охорони. А на той період уже не можна було гарантувати безпеку і недоторканність духовенства.¹¹

А у звіті благочинного Ольгопільського повіту про стан сіл за 1906 р. повідомлялося, що в священника с. Кукул – В.Базилевича звезений на подвір'я хліб селяни з помсти підпалили та відмовилися гасити пожежу¹².

Непорозуміння між віруючими й церковнослужителями на матеріальному ґрунті були цілком закономірними. Православна церква у той час володіла великими земельними ресурсами, що викликало в селян почуття заздрості та неприязні. Вони намагалися змінити існуючий стан речей усіма доступними їм способами. Інколи такі спроби завершувалися розглядом справ у суді.

Наприклад, у квітні 1907 р. селяни с. Бушинка Брацлавського повіту Подільської губернії Я.Джеджула і Т.Алексієнко захопили ділянку церковної землі в м. Немирові в розмірі близько 2 десятин. Це сталося на тій підставі, що 40 років тому дана ділянка належала селянам с. Бушинка. Останні ж 12 років цими землями користувалася православна церква. У відповідь духовенство подало в суд на селян. Миром суддею справу було розглянуто на користь церкви. Останнім наказали повернути захоплену землю¹³.

Під час революції 1905 – 1907 рр. аграрне питання набуло особливої гостроти. Нерідко селяни самовільно захоплювали церковні землі, забороняли духовенству збирати врожай із поля, розбивали амбари та роздавали хліб голодуючим. Вони вважали, що земля повинна належати тим, хто її обробляє, а отже, вимагали конфіскації не лише поміщицьких, а й церковних та монастирських земель.

За неповними відомостями, в Україні у 1905–1907 рр. відбулося близько 250 виступів проти духовенства. В деяких губерніях воно створювало збройні загони для захисту своїх володінь¹⁴. У с. Скарженці Проскурівського повіту у 1906 р. декілька разів повторювалися сутички селян зі священником через користування церковним лісом. Останні не визнавали право церковнослужителя користуватися ним, юрбою вривалися на його подвір'я і забирали заготовлені дрова для опалення¹⁵.

Боротьба проти церковного-монастирського землеволодіння доповнювалася протестами проти поборів духовенства. Віруючі звинувачували його в жадібності та прагненні до наживи. Один із факторів, котрий підтверджує негативне ставлення парафіян до священників, зазначений у звіті про стан Подільської єпархії за 1909 р., де сказано, що найбільше незадоволення віруючі проявляли стосовно прагнення церковнослужителів збільшити плату за треби. В парафії с. Йолтухи Летичівського повіту селяни дійшли до того, що закрили церкву, ключі взяли собі й не пускали священника Фамулевича у приміщення. Те саме сталося в с. Княгинин Кам'янецького повіту з церковнослужителем Панкевичем. На думку авторів звіту, обидва священники самі загострили ситуацію, що призвело до такої реакції віруючих. Вони були пихаті, горді, схильні до суперечок. І ці їх особисті якості стали приводом до селянських виступів.

Траплялися також випадки, коли парафіяни намагалися захопити у свої руки церковну кружку та розпорядитися на свій розсуд коштами, що були в ній. Така ситуація мала місце у с. Гаврилівці Кам'янецького повіту¹⁶.

В свою чергу духовенство сприймало звинувачення у жадібності як образу. В своє виправдання на сторінках православної преси священники відзначали, що будь-хто – чи повітовий писар, чи сільський фельдшер, усілякий службовець у відведений час отримує плату за свою працю й не як милостиню, а як належне, а вони позбавлені цього. Священники змушені протягувати руку за своєю платою, яка належить їм по праву. Вони також заявляли, що їм і самим неприємно вимагати гроші за треби, але в них немає вибору, бо їх матеріальне становище й так надзвичайно важке¹⁷.

Негативні емоції у віруючих викликала і чванькуватість частини духовенства. Ці священники не тільки “зналися з панами”, а й самі себе відносили до привілейованих

верств населення. Вони водили товариство з дрібними панами, поліцейськими чинами, крамарями, у сільській ж громаді тільки домагалися оплат¹⁸. Свої будинки останні намагалися облаштувати за зразком дворянських, купляли собі фаєтони, щоб не ходити пішки, як звичайні селяни, а роз'їжджали по парафії наче справжні поміщики. Вони навіть одягалися як пани, ігноруючи рясу, коси ховали під капелюх, а то і зовсім їх обрізали, оскільки соромилися цієї ознаки, яка свідчила про їх приналежність до духовного стану. Дружини таких пастирів-поміщиків суворо забороняли слугам та віруючим називати себе “матушка”, а лише “пані”. Дітей своїх, наслідуючи дворян, вони відправляли до світських учбових закладів – гімназій, інститутів, університетів, де навчання коштувало надзвичайно дорого. Де ж було взяти кошти на все це? Духовенство вважало, що найбільш стабільне джерело прибутку – це отримання його за рахунок своїх парафій. Звичайно, за таких умов не могло бути й мови про духовно-моральний зв'язок таких пастирів із віруючими. Все частіше і частіше виникали між ними непорозуміння, подавалися взаємні скарги начальству. А пошук церковнослужителями дедалі кращих парафій із невичерпним джерелом прибутків не завжди приносив бажаний результат.

Так, якщо священик розраховував на отримання вищих доходів за рахунок збільшення земельного наділу в новій парафії, то його могло чекати розчарування, тому що нова земля могла бути гіршої родючості. Також не обов'язково прибутковість останньої залежала від чисельності віруючих. Тут важливим критерієм виступали стосунки між церковнослужителями та парафіянами. Вважалося, що чим більша парафія, тим вона краща, тому що тут здійснюється велика кількість треб, що відповідно приносить більший доход. Проте напруженість у стосунках між священиком і віруючими обумовлювала відсутність добровільних пожертвувань, що призводило до збільшення роботи у нього, оскільки чисельна парафія вимагала великої кількості здійснення треб, а збільшення прибутку як такого не було.

Тому інколи церковнослужителі зверталися в єпископат із проханням повернути їх на старе місце. Єпархіальне керівництво, намагаючись призупинити перехід пастирів із однієї парафії в другу, накладало на них штрафи й догани¹⁹. Ці проблеми привертали увагу духовенства та активно обговорювалися на сторінках “Подольських єпархіальних ведомостей”. У таких випадках, як вихід, пропонувалась ідея гармонізації стосунків священиків із віруючими. Розумно діяв той церковнослужитель, який не шукав ліпшої долі в новій парафії, а намагався зробити кращою стару. Були серед духовенства і такі, які з щирим серцем ставилися до своїх парафіян, цікавились їх життям, займалися благодійністю. Відповідно віруючі до такого священика та його родини також ставилися доброзичливо, досить часто здійснювали добровільні пожертвування, всіляко допомагали своєму пастирю обжитися на новому місці.

Як інформація для наслідування наводився такий приклад: молодий священик прийшов у парафію, де досить довгий час узагалі не було пастиря через надзвичайну бідність села. Але цей церковнослужитель, одружившись на бідній дівчині, не побоявся йти в цю парафію. З великою душевністю він і матушка поставилися до віруючих. Священик на кожній службі казав гарні, повчальні проповіді. Й як же було його здивування, коли на свято, здійснивши хресний хід селом, він отримав винагороду, більш ніж щедру. Всі парафіяни принесли цьому пастирю різноманітні дари: хто ніс хліб, хто – муку, хто – картоплю. Жінки подарували матушці різноманітне господарське приладдя. А у свою чергу віруючі з будь-якою потребою йшли до священика, де їх завжди приймали та допомагали як матеріально, так і морально. Пастор досить часто відвідував своїх парафіян удома, особливо, коли хтось із них хворів²⁰.

Матушка також, відвідуючи хворих, приносила їм ліки, оцет, гірчицю, м'яту й

т.д., давала добрі поради по догляду за ними. Прихильність парафіян до цього священика особливо виявилася у щедрому подаянні йому так званої “нові”, яка збиралася в осінній час, коли вони закінчать польові роботи. В результаті доброзичливих взаємин між віруючими та церковнослужителем прибуток останнього був набагато більший, ніж у сусідніх багатших парафіях²¹.

Із наведеної історії читачі мали зробити висновок: наполегливість, безкорисність і щире ставлення молодого священика та його дружини до парафіян не залишилися безрезультатними. Краще забезпечення духовенства залежало не від більшої парафії, а від ставлення віруючих до свого пастиря. Непотрібно священику шукати іншу парафію, а слід у тій, в яку його призначили, професійно виконувати свої обов’язки, а не ставити своєю першочерговою метою збагачення власної родини.

Ще одним аспектом, який загострював стосунки між причтом і паствою, було те, що духовенство, слухняно виражаючи волю самодержавно-синодальних властей, усе більше відривалося від народного ґрунту, ставало чужим за мовою, культурою, політичними зв’язками. Цей процес особливо посилювався, коли до парафій на зміну поколінню пастирів – прихильників стародавніх українських православно-церковних традицій, частково пов’язаних із селом, прийшло із зросійшених семінарій нове покоління священиків із панськими претензіями. Вони водили дружбу з поміщиками, на віруючих дивилися як на “мужиків”, приймаючи їх на своїй кухні²².

Хоча дружбу й загравання церковнослужителів із поміщиками можна зрозуміти. В кріпосницький період духовенство перебувало у повній залежності від них, хоча це і не фіксувалося буквою закону. В поміщика було достатньо влади, щоб за своїм бажанням впливати на формування стосунків між священиками та селянами. Добробут перших прямо залежав від того, яку землю він вирішить йому виділити²³. Сільське духовенство було у підпорядкуванні трьох властей: держави, єпархіального архієрея й поміщика. Влада останнього була для нього самою близькою та відчутною. Вона проявлялася і після скасування кріпосного права. Це також вельми невігідно відображалось на авторитеті церковнослужителів в очах селян. Шукати захисту від зловживань поміщика було справою безнадійною²⁴.

Ще одним фактором, котрий віддаляв віруючих від церкви, було формальне ставлення духовенства до читання проповідей. На зміну простій, грубуватій, але зрозумілій селянину проповіді-беседи, пов’язаній із реаліями його життя, прийшли казенні, складені за всіма правилами семінарської науки проповіді. Синод забороняв священикам використовувати українську мову у веденні богослужінь²⁵. Проповідницька діяльність парафіяльного духовенства, на думку церковного керівництва, не повністю відповідала вимогам своєчасного повчання й роз’яснення основних подій у суспільстві, на котрих потрібно було акцентувати увагу віруючих. Як наслідок, за наказом Святішого Синоду, почали видаватися збірники з готовими проповідями, котрі були схвалені комісією та повністю відповідали потребам пропагування ідей самодержавства й покорі церкви²⁶. Священик дізнавався про вихід нової збірки з реклами, яка розміщувалася на сторінках православних журналів і газет. Після цього він міг проплатити відповідну суму за збірник й отримати його поштою. Видавництво готових проповідей подавалось, як велика благодать для молодих пастирів, а також священиків, які були надзвичайно перевантажені у великих парафіях, та для церковнослужителів, які були зайняті господарськими справами²⁷.

Звичайно, священик і сам міг написати проповідь, яка була б більш доступною й доцільною для його парафіян. Проте, перше ніж зачитати свою проповідь, він повинен був здати її на цензурний перегляд і лише після відповідних правок та затвердження міг її використати. А в разі, якщо церковнослужитель через якісь непередбачені обставини не відіслав проповідь на цензуру, то вже після того, як виголосив її, все одно мав надіслати останню на її перегляд²⁸. Зрозуміло, що вся ця паперова

тяганина відбивала у пастиря бажання самому складати проповіді. Йому було набагато легше взяти готову й прочитати її.

Навіть такий інтимний церковний ритуал для пересічного віруючого, як сповідь, використовувався священиком як джерело корисної інформації. Отримані під час сповіді відомості він мав проаналізувати і в разі антидержавного характеру думок парафіянина доповісти про це представникам влади²⁹.

Відповідно таке ставлення до проповіді та сповіді, які були віддушиною для простого люду, аж ніяк не сприяло налагодженню стосунків між пастирем і віруючими.

Отже, проблеми у стосунках духовенства з парафіянами зумовлювалися об'єктивними й суб'єктивними факторами. Більшість його наприкінці XIX – на початку XX ст. була невдоволеною рівнем свого матеріального становища та намагалася його покращити за рахунок посилення визиску з віруючих або покращення фінансування з боку держави. Парафіяни такі спроби сприймали негативно, оскільки добробут священиків був вищим за їхній. Водночас скарги духовенства на своє скрутне матеріальне становище не завжди обґрунтовувалися. В них скоріше проявлялося прагнення церковнослужителів зберегти той рівень добробуту, який відповідав його формально привілейованому становищу у суспільстві.

¹ Шандра В.С., Крижанівська О.О., Вільшанська О.Л. Історія повсякдення як науковий підхід для вдосконалення досліджень історії України XIX – початку XX століття // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Випуск XI. – Київ, 2006. – С.34.

² Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. – К., 1992; Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. – Т.2: Від середини XVII століття до 1923 року. – К., 1992; Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): В 2 т. – СПб., 2003; Бернштам Т.А. Приходская жизнь русской деревни: Очерки по церковной этнографии. – СПб., 2005.

³ Грушевський М. Вказ. праця. – С.154.

⁴ Миронов Б.Н. Вказ. праця. – Т.1. – С.104.

⁵ Історія релігії в Україні: Навчальний посібник. – К., 1999. – С.245.

⁶ Зырянов П.Н. Православная церковь в борьбе с революцией 1905 – 1907 гг. – М., 1984. – С.34.

⁷ К вопросу об улучшении быта сельского православного духовенства // Подольские епархиальные ведомости (далі – ПЕВ). – 1864. – №11. – С.387.

⁸ Миронов Б.Н. Вказ. праця. – Т.1. – С.383.

⁹ Державний архів Хмельницької області (далі ДАХО). – Ф.281. – Оп.1. – Спр.6732. – Арк.9–20.

¹⁰ Коломієць О.М. Антиклерикальні виступи селян Правобережної України в 1900 – 1904 рр. // УІЖ. – 1973. – №11. – С.114.

¹¹ Емелья Л.И. Церковь перед Октябрем 1917 года. – Л., 1967. – С.97–98.

¹² ДАХО. – Ф.315. – Оп.1. – Спр.9258. – Арк.363.

¹³ Там само. – Спр.10719. – Арк.2–6.

¹⁴ Челах М.А. Антиклерикалізм і атеїзм селянства України на п. XX ст. // УІЖ. – 1970. – №12. – С.54.

¹⁵ ДАХО. – Ф.315. – Оп.1. – Спр.9258. – Арк.377.

¹⁶ Российский государственный исторический архив (г. Санкт-Петербург) (далі – РГИА). – Ф.796. – Оп.442. – Спр.2349. – Арк.50 зв.

- 17 В чем обвиняют духовенство и справедливы ли эти обвинения? // ПЕВ. – 1881. – №23. – С.282.
- 18 *Грушевский М.* Вказ. праця. – С.154.
- 19 О перемещениях священников с прихода на приход // ПЕВ. – 1897. – №27. – С.700.
- 20 Вступление на паству молодого священника и его первые шаги // ПЕВ. – 1897. – №9. – С.187.
- 21 Там само.
- 22 Кое-что о былой жизни нашего духовенства // ПЕВ. – 1866. – №19. – С.689.
- 23 *Бернштам Т.А.* Вказ. праця. – С.359.
- 24 Кое-что о былой жизни нашего духовенства. – С.689.
- 25 *Полонська-Василенко Н.* Вказ. праця. – Т.2. – С.361.
- 26 *Бернштам Т.А.* Вказ. праця. – С.110.
- 27 Заметка о проповеднических пособиях для сельских пастырей // ПЕВ. – 1875. – №16. – С.472.
- 28 РГИА. – Ф.821. – Оп.133. – Сп.199. – Арк.200 зв.
- 29 *Кандидов Б.* Церковь и февральская революция. Классовая позиция православной церкви в период февраль – август 1917 г. – М., 1934. – С.11.